

het oplossend vermogen van de organisatie tekortschiet, zal het in het bereiken van de hoogste doelstelling mislukken en daarmee haar bestaansrecht verliezen. Dit zou dan de reden zijn waarom de totstandbrenging van organisatievormen ten behoeve van het gebruik van collectieve goederen elders in de wereld haar uitwerking mist en telooft. Hetzelfde geldt overigens onverminderd voor het Nederlandse waterschap. Als dit instituut niet inspelt op veranderingen binnen de samenleving zal het voortbestaan of de vormgeving ervan opnieuw ter discussie gesteld worden, zoals dat ook het geval was in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw.

Het proefschrift bestaat uit een theoretische component en een waterschapsbestuurlijke component. Door de uitgebreide verantwoording van alle facetten van het onderzoek is het voor de lezer niet gemakkelijk om zich een weg te banen door de veelheid aan informatie. Zo zou bijvoorbeeld met een kernachtige weergave van het analysekader en een heldere structuur van het boek de materie toegankelijker kunnen zijn voor de leek op het gebied van bestuurskundige analysemethoden.

De dissertatie laat vooral zien wat de resultaten zijn van de toepassing van het IAO-kader op concrete waterschapsorganisaties. Het legt de verschillen bloot tussen Delfland en Rijnland en tevens de tekortkomingen van het analysekader. Die blijken vooral te liggen op het door Ostrom juist zo belangrijk geachte punt van de regelgeving.

De verdienste van Dolfings onderzoek voor de waterschapsgeschiedenis is de analysering van het bestuurlijk handelen van de twee hoogheemraadschappen in hun fysieke en maatschappelijke omgeving gedurende twee eeuwen. Hiermee is een veelheid aan gegevens die lagen opgesloten in de archieven, in de openbaarheid gekomen. Er is echter voor gekozen om niet op alle plaatsen die daarvoor in aanmerking komen, de vindplaats te vermelden. Mogelijk lagen hieraan redactionele overwegingen ten grondslag. De benadering van het onderwerp vanuit de sociaal-maatschappelijke context is verfrissend te noemen. Het voorziet in de behoefte van vele waterschapshistorici aan een veelomvattend portret van de waterschappen en hun ontwikkeling door de eeuwen heen.

Een open einde

Het is wellicht tekenend voor de bestudering van het fenomeen waterschap dat de dissertatie een open einde heeft. Als lezer blijf je met tal van vragen zitten, zoals bijvoorbeeld in hoeverre een waterschap in ontwikkeling en handelwijze afweek van andere overheidsorganen en in hoeverre normen en waarden een rol speelden bij de als competentiestrijd voorgestelde bestuursconflicten in de zestiende eeuw. Ook is het nog de vraag wat de rol was van hogere bestuursinstellingen bij het voortbestaan en de vormgeving van de hoogheemraadschappen. Met de veelheid aan informatie en de vragen die door haar boek worden opgeroepen lijkt Dolfing de wetenschappelijke wereld te willen uitnodigen tot verdere bestudering van het fenomeen waterschap vanuit de meest uiteenlopende omgevingsfactoren. Iets dat ik van harte onderschrijf.

Een document van historische en technisch-wetenschappelijke betekenis

K. d'Angremond en G.J. Schiereck (red.), *Het verjaagde water. Roman van A. den Doolaard bezorgd door K. d'Angremond en G.J. Schiereck* (Delft University Press, Delft 2001). 486 + 105 p. ISBN 90-407-2224-2. €40,39.

Het vestigen van aandacht op een herdruk van een roman waarvan de eerste druk al in 1947 verscheen, lijkt op het eerste gezicht misplaatst. Bij nader kennismaken van de achtste herdruk is dat zeker niet het geval. Deze roman is in velerlei opzicht een historisch document, zoals de bezorgers van deze editie in hun vaak diepgravende annotaties en bijlagen aantonen. Aan het verzamelen van informatie en het verrichten van onderzoek voor de annotaties en bijlagen voor deze herdruk hebben d'Angremond (emeritus hoogleraar waterbouwkunde aan de Faculteit Civiele Techniek en Geowetenschappen van de TU Delft) en Schiereck (voormalig universitair hoofddocent waterbouwkunde aan de TU Delft, thans hoofd Afdeling Strategie op het hoofdkantoor van Rijkswaterstaat) ruim acht jaar besteed.

Uit deze editie blijkt eens te meer dat Den Doolaard een scherp waarnemer en analist van politieke, technisch-wetenschappelijke, sociologische en cultuurhistorische invloeden en gebeurtenissen is geweest. Den Doolaard laat dat in deze roman zien aan de hand van de schier onmogelijke droogmaking van Walcheren na de geallieerde bombardementen in oktober 1944. Hij plaatst de strijd om het behoud van Walcheren in de nationale en internationale context van de bevrijding van Europa van de Duitse bezetting en de aanzetten tot herstel van ons land. Het aantal herdrukken en de publicatie in negen andere talen laten zien dat de roman destijds velen in binnen- en buitenland aansprak. De roman heeft vele scholieren van de generatie 1950-1970 gemotiveerd om het beroep van waterbouwkundig ingenieur te kiezen. De bezorgers van deze herdruk tonen eveneens aan dat dit boek niet alleen de gevoelens en gedragingen van de personages in het laatste oorlogsjaar en het eerste jaar van de bevrijding beschrijft maar ook het vernieuwingsproces in de traditionele waterbouwkunde dat sinds het besluit tot afsluiting van de Zuiderzee op gang gekomen was. De vernieuwing bij de Zuiderzeewerken beperkte zich tot de technisch-wetenschappelijke analyse van de hydraulische omstandigheden en het daarop geënte ontwerp van de afsluitingswerken. Aan dit deel van het vernieuwingsproces hebben vooral waterstaatsingenieurs en andere wetenschappers vormgegeven. Bij de droogmaking van Walcheren spitste het proces zich toe op de vernieuwing van de ambachtelijke uitvoeringstechnieken. Eeuwenlang waren het de aannemers die waterbouwkundige werken in ons land realiseerden. Bij de droogmaking van Walcheren was vooral de aannemerij aanzet. De vernieuwde uitvoeringstechnieken waren de basis voor de aanpak om Nederland na de stormramp van 1953 tegen stormvloed te beveiligen.

Wie was Den Doolaard?

A. den Doolaard, pseudoniem voor C.J.G. Spoelstra, werd in 1901 in Zwolle geboren. Hij doorliep de HBS en werd boekhouder bij de Bataafse Petroleum Maatschappij. In zijn vrije tijd schreef hij gedichten. In 1928 ging hij zich geheel op het schrijven toeleggen. Zijn pseudoniem wijst op zijn zwervend bestaan, mede mogelijk gemaakt als verslaggever van het socialistische dagblad *Het Volk*. Zijn avontuurlijke reiservaringen op de Balkan legde hij vast in romans als *Orient Express*, *De druivenplukkers* en *De bruiloft der zeven zigeuners*. Deze verhalen geven nog steeds inzicht in de moeizame verhoudingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen in deze regio. Al in een vroeg stadium neemt Den Doolaard stelling tegen het opkomend nationaal socialisme, onder meer met zijn in 1938 verschenen boek *Het hakenkruis over Europa*. Zijn stellingname leidt tot het verbreken van de relatie met *Het Volk*. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog vlucht hij met zijn vrouw via Frankrijk, Spanje en Portugal naar Engeland. In Engeland wordt hij redacteur en omroeper van Radio Oranje. Na de invasie wordt Den Doolaard eerste luitenant en trekt hij als oorlogscorrespondent met de geallieerde troepen mee. In februari

Pieter Huisman

50 en 51

1945 bezoekt hij in deze hoedanigheid de Dienst Droogmaking Walcheren (DDW). Het hoofd van de DDW, ir. P.Ph. Jansen, doet een indringend beroep op hem om bij de dienst te komen werken. Jansen had grote behoefte aan Nederlandse militairen die goed Engels spraken en als verbindingsofficier met de geallieerde autoriteiten konden fungeren. In het leeggehaalde en verwoeste Nederland was weinig geschikt materieel meer voorhanden. Voor vrijwel alles moest een beroep worden gedaan op de geallieerden. Den Doolaard heeft zich toen door het Militair Gezag laten detacheren bij de DDW waar hij zich uiterst nuttig heeft gemaakt. Hij zorgde voor de publiciteit in binnen- en buitenland en bekommerde zich om de huisvesting en sociale verzorging van de bij de droogmaking betrokken werknemers. Op voorstel van de DDW wordt hij op 2 november 1945 bevorderd tot kapitein. Begin 1946 zijn de dijken op Walcheren dicht. In februari 1946 neemt Den Doolaard ontslag, waarna hij in Vlissingen *Het verjaagde water* begint te schrijven. In december 1946 is het werk gereed. De eerste uitgave en herdruk vinden in 1947 plaats. Hij gaat weer reizen en schrijft daarover nog enkele boeken. In 1954 vestigt hij zich in Hoenderloo. Den Doolaard gaat zich nu meer en meer wijden aan de journalistiek. Hij wordt actief in de schrijversvereniging PEN en zet zich in voor de vrijheid van meningsuiting in woord en geschrift. Den Doolaard overlijdt in 1994.

De roman

De roman bestaat uit vijf delen, roman en boek worden ingeleid door citaten uit Andries Vierlinghs zestiende-eeuwse 'Tractaet van Dyckagie'.¹ In de kantlijn van de eerste editie uit 1947 geven de bezorgers hun commentaar. Deze aantekeningen behelzen bijvoorbeeld de werkelijke naam van de optredende romanfiguur, een korte toelichting op de achtergronden van een passage, kanttekeningen bij de vermelde feiten of een verwijzing naar de ruim honderd bladzijden tellende bijlagen. In deze bijlagen doen d'Angremond en Schiereck verslag van hun jarenlange nasporingen, hun analyses en onderzoek van anderen over de droogmaking. Uit commentaar en bijlagen blijkt des te meer met welke precisie Den Doolaard de daadwerkelijke omstandigheden en het verloop van de gebeurtenissen heeft beschreven.

Onderlinge vergelijking van de herdrukken laat ook zien, dat vanaf de vijfde herdruk in 1952 ingrijpende wijzigingen in de tekst zijn aangebracht. Er zijn grote delen, zelfs hoofdstukken van de oorspronkelijke roman weggelaten. De bezorgers hebben deze weggelaten gedeelten in de voorliggende herdruk weer opgenomen en herkenbaar gemaakt door een lichtere tint. Deze herdruk is ook voorzien van illustraties en foto's. Voor een deel zijn het illustraties, die de tekenaar C.J. Bantzinger destijds voor de tweede editie maakte. Ook is een groot aantal foto's opgenomen die Den Doolaard zelf heeft gemaakt. Een deel van de illustraties is uit andere bronnen afkomstig.

In het eerste deel wordt de waterstaatkundige context van Nederland beschreven. Het begint met een lofzang op de watertovenaars, de ingenieurs die "niet werken voor particuliere bazen, maar voor de Staat". Den Doolaard beschrijft het ontstaan, de werken en plannen van de Rijkswaterstaat in kleurrijke beelden. Maar hij laat tegelijkertijd zien dat die tovenaars machteloos zijn als er geen aannemers waren om deze plannen uit te voeren. Deze twee werelden worden gepersonifieerd door waterstaatsingenieur André Sebastiaan van Hummel alias ir. P.Ph. Jansen, en aannemer Berend Bonkelaar alias J.J. Kalis, vennoot van de N.V. Baggermaatschappij Bos en Kalis. Het eerste deel beschrijft ook de verschrikkingen van de watersnood die Walcheren overvalt als de geallieerden op vier plaatsen de dijken wegbombarden. Van Hummel en Bonkelaar, die elkaar uit het verleden kennen, komen elkaar tegen als zij zich een beeld willen vormen van de gaten in de dijken en de mogelijkheden om deze te dichten. Dit deel eindigt met de opdracht om Walcheren weer droog te maken die Van Hummel krijgt van de enige in bevrijd Zuid-Nederland aanwezige hoofdingenieur-directeur van de Rijkswaterstaat.

In het tweede boek wordt de moeizame aanpak van het dijkherstel beschreven die begint met het opruimen van mijnen en het opsporen van materieel en materialen in een berooid land. Het volledig afhankelijk zijn van de medewerking van de geallieerden wordt door Den Doolaard voelbaar gemaakt. Dit boek gaat verder

1 J. de Hullu en A.G. Verhoeven (red.), *Andries Vierlingh. Tractaet van Dyckagie*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Kleine serie nr. 20 ('s-Gravenhage 1920).

over het opmeten van de bressen in de dijken en het aanbrengen van bezinkingen in de sluitgaten. Den Doolaard beschrijft met een groot inlevingsvermogen de gevoelens en de inzet van ir. Van Hummel om de gaten voor de winter van 1946 dicht te krijgen. De druk door Van Hummel op zijn omgeving en vice versa wordt naarmate de tijd verstrijkt steeds groter. Als de stroomgaten niet voor november 1946 dicht zijn, zullen de winterstormen ze verder uitschuren. Daardoor zal ook eroderende werking van het getij op de achterliggende erosiegeulen steeds verder toenemen. Het dichtmaken van stroomgaten zou dan een onmogelijk karwei worden. Walcheren is dan definitief verloren.

Het derde boek begint met de kreet ‘Walcheren omhoog’, refererend aan de slogan van het destijds opererende comité ‘Walcheren moet droog’. Dit hoofdstuk ontbreekt geheel in de zesde en latere drukken, al vertellen d’Angremont en Schiereck niet waarom. Mijns inziens heeft Den Doolaard dit hoofdstuk na de vijfde druk in 1952 weggelaten vanwege de nogal neerbuigende toon waarmee de onderlinge discussie tussen de autochtone inwoners wordt beschreven.

In de volgende hoofdstukken van dit boek wordt de worsteling van de aannemerij beschreven om de traditionele sluitingspraktijk van getijgedomineerde stroomgaten met klei te vervangen door inzet van caissons. Deze worsteling wordt door Den Doolaard haarfijn neergezet. Het gebruik van caissons is uit de wetenschappelijke hoek al eerder in de twintigste eeuw, bij de Afsluitdijk, overwogen. Toen is toch gekozen voor de traditionele sluiting met keileem, die daar voldoende stroombestendig was om de stroomgaten te sluiten. Het extrapoleren van deze ervaringskennis door de aannemers naar de Zeeuwse situatie wordt reeds in een vroeg stadium door de waterstaatsingenieurs in twijfel getrokken op grond van de getijverschillen. Het gemiddeld getijverschil bij de afsluiting van de Zuiderzee bedroeg circa 1,6 meter. Bij Walcheren zijn getijverschillen van 3,5 meter en meer aan de orde. De betrokken aannemers blijven echter lang aan de traditionele kleisluiting vasthouden. In het hoofdstuk ‘Klei tegen water’ beschrijft Den Doolaard de worsteling tussen beide standpunten door het verwoorden van de gevoelens van de traditioneel opererende aannemer Bonkelaar en de flamboyante ir. Wappervaan van de DDW, ir. J.H. Verheij. In het daarop volgende hoofdstuk ‘Beton tegen klei’ wordt de confrontatie over de inzet van caissons bij het Nollegat verder verscherpt. Bij sluiting van het Nollegat betreedt ook prof. Van der Molen alias prof.ir. J.Th. Thijsse van het Waterloopkundig Laboratorium Delft en de Technische Hogeschool het toneel: hij adviseert over de te volgen sluitingsstrategie. Op 18 september 1945 wordt het Nollegat met caissons en klei gesloten. Het eerste gat is dicht.

Den Doolaard geeft het vierde boek de volgende boodschap van Andries Vierlingh mee: “De meeste salicheyt hanght aen de hoochte van eenen dijck”. Het boek begint met de poging de geulen bij Westkapelle met zand te sluiten. Aannemer Klagemans alias G.A. van Hattem die hiervoor verantwoordelijk is, verzet zich met hand en tand tegen het gebruik van caissons. Tot overmaat van ramp doen de zomerstormen eind september 1945 de juist gerepareerde Nollledijk wegzakken. De Nollledijk bezwijkt; het zeewater herneemt zijn invloed op het land. Geen tijd voor uithuilen, maar direct opnieuw beginnen. In het hoofdstuk ‘De scharesliep’ beschrijft Den Doolaard op indringende wijze de besluitvorming over het gedurfde, volledig op improvisatie gebaseerde voorstel van de Engelse genie-officier R.H. Beckett, alias Young, om met behulp van een groot caisson en gebruik van torpedonetten te trachten het Nollegat opnieuw te sluiten. De aanpak slaagt. Begin oktober is het Nollegat weer dicht. De Nollledijk wordt vervolgens zodanig verhoogd en versterkt, dat hij acht jaar later de stormvloed van 1953 kan weerstaan. De ingezette caissons komen uit Engeland. Daar zijn zij oorspronkelijk gemaakt voor de aanleg van kunstmatige havens om de geallieerde invasie in Normandië mogelijk te maken.

In het vijfde en laatste boek komen de finale sluitingen aan de orde. Eerst wordt het gat bij Westkapelle met twee grote en drie kleinere caissons geblokkeerd. Dan komt het gat bij Veere aan de beurt. Met betonnen schepen die nog door de Duitsers zijn gebouwd toen er geen staal meer was, wordt ook dit gat gesloten. Tenslotte blijft, om met Den Doolaard te spreken, “het boze gat van Rammekens” over. Het

is onmogelijk om het grote gat in de oorspronkelijke dijk te sluiten. Het plan is een binnendijk aan te leggen en vervolgens de twee overblijvende geulen met caissons te sluiten. Op 28 november wordt de oostelijke geul met behulp van een betonnen schip en twee kleine caissons gesloten. Op 1 december wordt de westelijke geul met het grootste caisson dat de geallieerden beschikbaar hebben, dichtgezet. Vier dagen later spoelt het stuk dijk tussen beide geulen weg en gaapt er weer een gat dat breder is dan de oorspronkelijke westelijke geul. Een tweede caissonsluiting wordt op 24 januari 1946 ondernomen. Dit keer slaagt de onderneming. Eind februari 1946 is de dijk op hoogte en op sterkte.

De bijlagen

De bezorgers van *Het verjaagde water* hebben een zevental bijlagen aan de roman toegevoegd. In deze bijlagen doen d'Angremond en Schiereck verslag van hun nasporingen en onderzoekingen om namen en feiten te achterhalen en te verifiëren. De eerste bijlage gaat over de roman en de schrijver in zijn tijd. De tweede bijlage beschrijft de noodzaak van de bombardementen op de dijken in oktober 1944 alsmede de strijd om Walcheren te bevrijden. In bijlage 3 wordt het doopceel van vele hoofdpersonen uit de roman gelicht. De schrijver van deze boekbespreking heeft als student en medewerker aan de TH Delft in de jaren zestig van de vorige eeuw een aantal hoofdpersonen in levende lijve meegemaakt. Je deed mondeling tentamen bij de professoren Jansen, Thijsse en van der Velde, resp. van Hummel, van der Molen en Schoonebloem. Andere hoofdrolspelers als Rafelding (ir. H.A. Ferguson), vennoten van de firma van Buren (van Oord) en anderen kwam je later in de praktijk tegen. Op basis van eigen waarneming hebben de civiele studenten van 1947-1965 de door Den Doolaard geschetste karakters en gedragingen van vele hoofdrolspelers herkend, bevestigd gezien en er vaak hun voordeel mee gedaan.

Bijlage 4 handelt over de volgorde en de techniek van de sluitingen. Die sluitingen zijn destijds uitgevoerd op basis van de getijberekeningen van Dr. Dronkers (de Rekenmeester uit de roman) en het modelonderzoek dat in het Waterloopkundig Laboratorium in Delft onder leiding van professor Thijsse plaatsvond. Maar was de gekozen volgorde van sluiten wel de juiste? Zou het niet verstandiger zijn geweest om Walcheren overeenkomstig de komberging van de drie stroomgaten eerst door binnendijken te compartimenteren alvorens tot sluiting over te gaan? Het voortdurend mislukken van één van de drie sluitingen zou immers kunnen leiden tot een blijvende inundatie van het gehele westelijk deel. Prof. d'Angremond en ir. Schiereck hebben student R.H.J. Bleyi als afstudeeropdracht de eerste vraag, de meest geschikte volgorde van sluiten, met een (destijds nog niet voorhanden) mathematisch model laten uitzoeken. Uit zijn afstudeerwerk blijkt dat in 1945 voor de meest logische volgorde van sluiten is gekozen. D'Angremond en Schiereck hebben student K.E. Zuiderbaan gevraagd de tweede vraag over de compartimentering te onderzoeken. Mevrouw Zuiderbaan komt in haar afstudeerproject tot de conclusie dat het effect van een dergelijke compartimentering op de uiteindelijke sluitingen verwaarloosbaar zou zijn geweest. Kortom met de huidige kennis zou ook nu, na bijna zestig jaar, voor dezelfde aanpak als in 1945 gekozen zijn.

In bijlage 5 wordt speciale aandacht besteed aan de relatie tussen de Nederlanders en Engelsen. Naast het cultuurverschil tussen beide volken aan de Noordzee, speelde toen ook de tegenstelling tussen burgers en militairen. De Engelsen in het verhaal zijn zonder uitzondering militair; de Nederlanders zijn voornamelijk civiel-ingenieurs. Dit veroorzaakte wrevel en verschil van inzicht tussen de hoofdrolspelers.

Bijlage 6 handelt over de uitzonderlijke situatie in 1944-1946. Hier spelen de Regering, het Militaire Gezag (MG), de Rijkswaterstaat en zijn Dienst Droogmaking Walcheren elk hun rol. De communicatie van de regering met de Rijkswaterstaat met inbegrip van DDW via het MG liep zeer gebrekkig. Het MG bepaalde elke prioriteit; niet alleen op militair gebied maar ook in de civiele sfeer. Het MG vond het bijvoorbeeld niet nodig de regering over schade en herstel in bevrijd Nederland te berichten. Het optreden van de nieuwe minister van Verkeer en Waterstaat

direct na de bevrijding met betrekking tot de droogmaking van Walcheren leidde bijna tot een crisis.

De zevende en laatste bijlage gaat terecht over aannemers. Nederlandse overheden besteden al eeuwen de daadwerkelijke werkzaamheden betreffende de verwezenlijking van de door de samenleving gewenste waterstaatkundige werken uit aan private ondernemers. Prof. d'Angremond en ir. Schiereck laten in deze bijlage zien dat de strijd tussen het politieke primaat, het ambtelijk apparaat en de markt niet van recente datum maar van alle tijden is. Een literatuurlijst completeert roman en bijlagen.

Slotbeschouwing

Meer dan veertig jaar geleden las ik *Het verjaagde water* voor de eerste keer. Nu, bij het lezen van de negende editie, hebben mij vooral de sociologische veranderingen getroffen die zich sinds 1945 in onze samenleving hebben voorgedaan. Vóór 1968 duldden autoriteiten überhaupt geen tegenspraak. Het maakte niet uit of de autoriteiten een militair uniform droegen, civiele overheidsdienaren of aannemers van grote werken waren. De hiërarchische, buitengewoon formele omgang tussen leidinggevende en medewerkers bepaalde de gang van zaken, zelfs binnen de eigen organisaties. Den Doolaard illustreert dit treffend aan de hand van de conversatie tussen meneer Lorentz en meneer Van Hummel, resp. hoofdingenieur-directeur en hoofdingenieur van de Rijkswaterstaat, over de droogmaking van Walcheren. In de aannemerij wordt het standsverschil tussen de directeur en ondergeschikte nog subtieler aangegeven: het is meneer Govert (van Buren) en Klaas (Otterkop). In de kop van deze boekbespreking heb ik deze roman een document van historische en wetenschappelijke betekenis genoemd. Mede in het licht van de bovenstaande uiteenzetting wil ik daarvoor de volgende redenen aanvoeren. 1) Den Doolaard beschrijft en analyseert met grote nauwkeurigheid het verloop van de gebeurtenissen die rond de inundatie en droogmaking van Walcheren in de periode september 1944 en februari 1946 hebben plaatsgevonden; 2) Voor het eerst in de waterstaatshistorie zijn gedachten, gevoelens en interacties van personen betrokken bij een belangrijk waterstaatkundig project opgetekend en verwoord. De kenschets van karakter, gedrag en interactie van de geromantiseerde hoofdpersonen is uitermate treffend. Geen enkele hoofdfiguur heeft de karakterisering van zijn persoon publiekelijk weersproken (in kleinere kring werd er door hoofdpersonen aanvankelijk wel gemurmureerd over de accentuering van hun minder goede eigenschappen. Later was men fier op hun typering); 3) De worsteling van het aannemend bedrijfsleven om de traditionele sluiting van getijgeulen door het aanbrengen van grote hoeveelheden klei te vervangen door het inzetten van caissons wordt beeldend en technisch-wetenschappelijk verantwoord onder woorden gebracht; 4) De jarenlange nasporingen en onderzoeken waarvan d'Angremond en Schiereck in de kantlijn van het verhaal en in de ruim honderd pagina's tellende bijlagen verantwoording doen, onderbouwen de historische en wetenschappelijke betekenis van deze roman; 5) *Het verjaagde water* is in vele landen en talen uitgegeven. De Amerikaanse publicist, ingenieur en filosoof Samuel Florman merkte in 2001 op dat dit boek hem ertoe heeft aangezet na te denken over de rol van de ingenieur in de samenleving. Dit is een van de thema's die hij in zijn boek *The existential pleasures of engineering* aansnijdt.² Dat is, dunkt me, een bevestiging van bovenstaande conclusies door een buitenlander.

2 'De tragiek van techniek' [interview met Florman], *De Ingenieur* 113 (2001) 7, 64-67.